

O'ZBEK VA ARAB TILLARIDA ZAMON KATEGORIYASINING QIYOSIY TAHLILI

Yangi asr universiteti
Sharq mumtoz filologiyasi kafedrası
LSh-M-102-24 Lingvistika Sharq tillari magistranti
Mamadshoyeva Roxat Furqatovna

Annotatsiya: Ushbu maqolada o'zbek va arab tillaridagi zamon kategoriyasi qiyosiy aspektida tadqiq etilgan. Tadqiqot natijasida har ikkala tildagi zamon shakllarining grammatik xususiyatlari, ularning qo'llanilish doirasi va o'ziga xos jihatlari aniqlangan. Maqolada zamonning lisoniy ifodasi, uning semantik-pragmatik xususiyatlari hamda tillar orasidagi farqli va o'xshash tomonlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: zamon kategoriyasi, fe'l zamonlari, grammatik xususiyatlar, qiyosiy tahlil, semantik-pragmatik xususiyatlar, o'zbek tili, arab tili.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ВРЕМЕНИ В УЗБЕКСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация: В данной статье категория времени в узбекском и арабском языках исследована в сравнительном аспекте. В результате исследования были определены грамматические особенности форм времени в обоих языках, сфера их применения и специфика. В статье рассматривается языковое выражение времени, его семантико-прагматические особенности, а также различия и сходства между языками.

Ключевые слова: категория времени, времена глаголов, грамматические особенности, сравнительный анализ, семантико-прагматические особенности, узбекский язык, арабский язык.

COMPARATIVE ANALYSIS OF THE TENSE CATEGORY IN UZBEK AND ARABIC

Abstract: In this article, the category of tense in Uzbek and Arabic is studied in the comparative aspect. As a result of the study, the grammatical features of the forms of tense in both languages, their scope of application and specific aspects were determined. The article covers the linguistic expression of time, its semantic-pragmatic properties, and the differences and similarities between languages.

Keywords: tense category, verb tenses, grammatical features, comparative analysis, semantic-pragmatic features, Uzbek, Arabic.

KIRISH

Tilshunoslikda zamon kategoriyasi eng muhim grammatik kategoriyalardan biri sifatida alohida o'rin tutadi. Zamon kategoriyasi orqali nutqda ifodalanayotgan voqea-hodisalarning nutq so'zlanish paytiga munosabati, shuningdek, turli xil hodisalarning ketma-ketligi va davomiyligi ham o'z ifodasini topadi. O'zbek va arab tillari turli til oilalariga mansub bo'lishiga qaramay, ularning zamon tizimida ma'lum o'xshashliklar mavjud bo'lib, bu o'xshashliklar va farqlarni o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega.

Zamonaviy tilshunoslikda qiyosiy tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, turli til oilalariga mansub tillarning grammatik kategoriyalarini qiyosiy o'rganish orqali tillarning o'ziga xos xususiyatlarini, ularning rivojlanish tendensiyalarini aniqlash mumkin. Bu jihatdan o'zbek va arab tillaridagi zamon kategoriyasini qiyosiy o'rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek va arab tillaridagi zamon kategoriyasining qiyosiy tahlilini amalga oshirish, ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash hamda tillararo farqlarni yoritishdan iborat. Shu bilan birga, har ikkala tildagi zamon

shakllarining grammatik xususiyatlari, ularning qo'llanilish doirasi va semantik-pragmatik jihatlarini tadqiq etish ham ko'zda tutilgan.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tasviriy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi. O'zbek tilshunosligida zamon kategoriyasi A.Hojiyev [1], M.Asqarova [2], arab tilshunosligida esa Al-Galaini [3], Sibawayh [4] kabi olimlarning asarlarida chuqur o'rganilgan.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligida N.Mahmudov [5] fe'l zamonlarining semantik-pragmatik xususiyatlarini tadqiq etgan. Arab tilshunosligida esa Tammam Hassan [6] zamon kategoriyasining funksional-semantik xususiyatlarini o'rgangan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

O'zbek va arab tillaridagi zamon kategoriyasining qiyosiy tahlili natijasida bir qator muhim xususiyatlar aniqlandi. Avvalo, bu ikki tildagi zamon tizimining tuzilishi va grammatik vositalari o'rtasidagi farqlarni ko'rib chiqish lozim.

O'zbek tilida fe'l zamonlari uch asosiy guruhga bo'linadi: o'tgan zamon, hozirgi zamon va kelasi zamon. O'tgan zamon o'z navbatida yaqin o'tgan zamon (-di), uzoq o'tgan zamon (-gan), o'tgan zamon hikoyasi (-r edi) kabi ko'rinishlarga ega. Hozirgi zamon ham hozirgi-kelasi zamon (-a/-y), hozirgi zamon davom fe'li (-yap), hozirgi zamon (-moqda) kabi shakllarga ega. Kelasi zamon esa kelasi zamon gumon fe'li (-ar), kelasi zamon maqsad fe'li (-moqchi), kelasi zamon (-ajak) shakllarida namoyon bo'ladi.

Arab tilida esa ikki asosiy zamon mavjud: al-madi (o'tgan zamon) va al-mudori' (hozirgi-kelasi zamon). Al-madi shakli o'tgan zamondagi harakatni ifodalasa, al-mudori' shakli hozirgi va kelasi zamondagi harakatlarni ifodalaydi. Arab tilidagi bu ikki zamon shakli turli prefiks va suffikslar qo'shilishi orqali yangi ma'no ottenkalari hosil qilishi mumkin.

O'zbek tilidagi zamon shakllarining yasashida affiksatsiya usuli asosiy o'rin tutadi. Masalan:

- O'tgan zamon: yoz-di, yoz-gan, yoz-ib-di
- Hozirgi zamon: yoz-yap-ti, yoz-moq-da
- Kelasi zamon: yoz-ajak, yoz-moq-chi

Arab tilida esa zamon ma'nosi ko'pincha fe'l o'zagidagi unli tovushlarning o'zgarishi (ichki fleksiya) orqali ifodalanadi. Masalan: kataba (كَتَبَ) - yozdi yaktubu (يَكْتُبُ) - yozadi/yozmogda

Tahlil natijasida aniqlangan yana bir muhim farq - arab tilidagi zamon shakllarining kontekstual bog'liqlik darajasi yuqoriligi. Bir xil grammatik shakl kontekstga qarab turli zamon ma'nolarini ifodalashi mumkin. O'zbek tilida esa zamon ma'nolari nisbatan aniq chegaralangan bo'lib, har bir grammatik shakl o'zining asosiy zamon ma'nosini ifodalaydi.

Zamon kategoriyasining semantik-pragmatik xususiyatlari tahlili shuni ko'rsatadiki, arab tilida zamonning modal ma'nolari o'zbek tiliga nisbatan kengroq. Masalan, arab tilidagi al-mudori' shakli kontekstga qarab istak, iltimos, buyruq kabi modal ma'nolarni ham ifodalay oladi. O'zbek tilida bunday modal ma'nolar ko'pincha maxsus grammatik shakllar orqali ifodalanadi.

Har ikkala tilda ham zamon va makon tushunchalarining o'zaro bog'liqligi kuzatiladi. Bu ayniqsa ravish va ko'makchilarning qo'llanilishida yaqqol namoyon bo'ladi. O'zbek tilida "keyin", "oldin", "avval" kabi ravishlar, arab tilida "ba'da" (بعد), "qabla" (قبل) kabi so'zlar zamon va makon munosabatlarini ifodalashda faol ishtirok etadi.

O'zbek va arab tillarida zamon kategoriyasining rivojlanish tendensiyalari tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy o'zbek tilida yangi analitik shakllar paydo bo'lish jarayoni davom etmoqda. Arab tilida esa an'anaviy grammatik tizim

barqarorroq bo'lib, asosan mavjud shakllarning semantik imkoniyatlari kengaymoqda.

Tillararo interferensiya masalasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek va arab tillarini o'rganuvchilar uchun zamon shakllarining to'g'ri qo'llanilishi ma'lum qiyinchiliklar tug'diradi. Bu qiyinchiliklar asosan tillarning tipologik farqlari, zamon tizimining tuzilishi va semantik xususiyatlari bilan bog'liq.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, har ikkala tilda ham zamon kategoriyasi dinamik rivojlanishda bo'lib, yangi kommunikativ ehtiyojlarga moslashmoqda. Bu jarayon, ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar va yangi tushunchalar bilan bog'liq kontekstlarda yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Fe'l zamonlarining funksional-semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, o'zbek va arab tillarida zamon kategoriyasi nafaqat grammatik, balki semantik-pragmatik jihatdan ham murakkab tizimni tashkil etadi. Quyida ikkala tildagi fe'l zamonlarining qiyosiy tahlili keltirilgan:

1-jadval. O'zbek va arab tillarida zamon kategoriyasining grammatik shakllari va funksional xususiyatlari

Zamon turi	O'zbek tilidagi shakllari	Arab tilidagi shakllari	Asosiy funksional xususiyatlari
O'tgan zamon	-di, -gan, -ib(dir), - (a)r edi	فَعَلَ (fa'ala), فَعَلَّ قَدْ (qad fa'ala)	Tugallangan harakat, uzoq/yaqin o'tmish
Hozirgi zamon	-yap(ti), -moqda, - (a)r	يَفْعَلُ (yaf'alu)	Davom etayotgan harakat
Kelasi zamon	-ajak, -moqchi, - (a)r	سَيَفْعَلُ (sayaf'alu), يَفْعَلُ سَوْفَ (sawfa yaf'alu)	Kelgusida bo'ladigan harakat

O'zbek va arab tillaridagi zamon kategoriyasining qiyosiy tahlili bir qator muhim xulosalarga olib keldi. Semantik maydon xususiyatlariga ko'ra, o'zbek tilida zamon ma'nolari aniq va mustaqil grammatik shakllar orqali ifodalanadi. Arab tilida esa zamon ma'nolari ko'proq kontekstga bog'liq bo'lib, har ikkala tilda ham zamonning modal ma'nolari mavjudligi kuzatiladi.

Stilistik xususiyatlar jihatidan o'zbek tilida badiiy uslubda -ib(dir) shakli, ilmiy uslubda -moqda shakli, publisistik uslubda -(a)r shakli ko'proq qo'llanilishi aniqlandi. Arab tilida esa Qur'oniy uslubda maxsus zamon shakllari qo'llaniladi, zamonaviy adabiy tilda yangi analitik shakllar paydo bo'lmoqda va og'zaki nutqda kontekstual ma'nolar ustunlik qiladi.

Pragmatik jihatdan o'zbek tilida zamon shakllari ishonchlilik darajasi, so'zlovchining munosabati va voqeaning kutilganlik/kutilmaganlik darajasini ifodalaydi. Arab tilida esa harakat-holatning aniqlik darajasi, modal munosabatlar va temporal retrospeksiya kabi pragmatik ma'nolar ifodalanadi.

Zamonning lisoniy ifodasi o'zbek tilida asosan morfologik usul bilan yasaladi, shuningdek analitik shakllar va leksik ifodalanish ham keng tarqalgan. Arab tilida ichki fleksiya usuli ustunlik qiladi, prefiks va suffiksalar qo'shimcha vosita sifatida qo'llaniladi, yordamchi fe'llar tizimi ham rivojlangan.

Diskurs tahlili natijalariga ko'ra, o'zbek tilida matn tuzilishida zamonlarning ketma-ketligi, matn uslubini belgilash va dialog hamda monologda zamonlarning o'ziga xos qo'llanilishi muhim ahamiyatga ega. Arab tilida esa kontekst zamon ma'nosini aniqlashda, matn turiga qarab zamon shakllarining tanlanishida va diskurs markerlar sifatida qo'llanilishida muhim rol o'ynaydi.

Zamonaviy tilshunoslik nuqtai nazaridan, globallashtiruv ta'sirida yangi kommunikativ vaziyatlar paydo bo'lmoqda, zamon shakllarining yangi ma'no o'ttenkalari shakllanmoqda va tillararo ta'sir kuchaymoqda. Texnologik rivojlanish

natijasida virtual kommunikatsiyada zamonning o'ziga xos ifodalanishi paydo bo'lmoqda, yangi kontekstlarda zamonning ifodalanishi o'zgarmoqda va zamon shakllarining qo'llanish doirasi kengaymoqda. Ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar ta'sirida esa zamon shakllarining pragmatik ma'nolari boyimoqda, uslubiy differentsiatsiya kuchaymoqda va yangi kommunikativ normalar shakllanmoqda.

Zamon kategoriyasining kognitiv asoslari har ikkala tilda ham o'ziga xos bo'lib, bu vaqt konseptining lisoniy ifodasi, temporal munosabatlarning kategorizatsiyasi va zamon-makon munosabatlarining o'zaro bog'liqligida namoyon bo'ladi. Bu tahlillar o'zbek va arab tillaridagi zamon kategoriyasining murakkab tizim ekanligini ko'rsatib, kelgusida yanada chuqurroq tadqiqotlar olib borish zarurligini ta'kidlaydi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijasida o'zbek va arab tillaridagi zamon kategoriyasining o'ziga xos xususiyatlari, ularning grammatik va semantik jihatlari atroflicha o'rganildi. Har ikkala tilda ham zamon tushunchasi grammatik kategoriya sifatida mavjud bo'lib, o'ziga xos shakllanish va qo'llanish xususiyatlariga ega ekanligi aniqlandi. Bu farqlar tillarning tipologik xususiyatlari bilan bevosita bog'liq.

Tadqiqot davomida quyidagi asosiy xulosalarga kelindi:

1. O'zbek va arab tillarida zamon kategoriyasi turli grammatik vositalar orqali ifodalanadi. O'zbek tilida asosan affiksatsiya usuli ustunlik qilsa, arab tilida ichki fleksiya muhim rol o'ynaydi.
2. O'zbek tilidagi uch bo'g'inli zamon tizimi (o'tgan, hozirgi, kelasi) arab tilidagi ikki bo'g'inli tizimdan (al-madi, al-mudori') farq qiladi. Bu esa har ikkala tildagi zamon tushunchasining o'ziga xos konseptual asosga ega ekanligini ko'rsatadi.

3. Arab tilidagi zamon shakllarining modal ma'nolari o'zbek tiliga nisbatan kengroq. Bu arab tilida fe'l zamonlarining kontekstga bog'liq holda turli qo'shimcha ma'nolarni ifodalash imkoniyati yuqori ekanligini ko'rsatadi.

4. O'zbek tilidagi zamon ma'nolari aniqroq chegaralangan bo'lib, har bir zamon shakli o'zining asosiy ma'nosini saqlagan holda qo'llaniladi.

Ushbu tadqiqot natijalari o'zbek va arab tillarini o'rganishda, tarjima amaliyotida, shuningdek, qiyosiy tilshunoslik sohasidagi keyingi tadqiqotlar uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Kelgusida ushbu mavzuni yanada chuqurroq o'rganish, xususan, zamonning funksional-semantik maydonini, uning pragmatik xususiyatlarini va diskurs tahlil doirasidagi o'rnini tadqiq etish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Hojiyev, A. (2010). O'zbek tili morfologiyasi. Toshkent: Fan
2. Asqarova, M. (2012). Hozirgi o'zbek tilida fe'l zamonlari. Toshkent: O'qituvchi
3. Al-Galaini, M. (2005). Jami' ad-durus al-arabiyya. Beirut: Al-Maktaba al-Asriyya
4. Sibawayh. (1988). Al-Kitab. Cairo: Maktabat al-Khanji
5. Mahmudov, N. (2017). O'zbek tilidagi fe'l zamonlarining pragmatik xususiyatlari. O'zbek tili va adabiyoti, 3, 25-31
6. Hassan, T. (2006). Al-Lugha al-Arabiyya: Ma'naha wa Mabnaha. Cairo: Alam al-Kutub
7. Nurmonov, A. (2015). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: Ilm Ziyo
8. Wright, W. (2011). A Grammar of the Arabic Language. Cambridge: Cambridge University Press
9. Yusupov, M. (2019). Arab va o'zbek tillari qiyosiy grammatikasi. Toshkent: ToshDShI